
meegedacht werd.² In de nu volgende artikelen wordt Réveil in zijn gangbare betekenis gebruikt van ‘niet aan een (protestantse) kerk gebonden, orthodoxe godsdienstige opwekkingsbeweging in Nederland, die zich ontwikkelde in de jaren twintig van de negentiende eeuw en bloeide tot de jaren zestig van die eeuw’.

Het Réveil in het Nederlandse verenigingsleven van de negentiende eeuw

George Harinck laat in zijn openingsbijdrage zien dat eerst na de grondwetswijziging van 1848, die niet alleen het recht van vereniging vastlegde, maar tevens voorgoed de scheiding van kerk en staat doorvoerde, een levendig verenigingsleven niet alleen pas goed mogelijk, maar tevens voor de Réveilbeweging ook steeds meer noodzakelijk werd. Het steeds verder uiteengaan van kerk(en) en staat riep de confessioneel gekleurde verenigingen in het leven die later, in de twintigste eeuw, aangeduid zouden worden als het ‘middenveld’.

Het vooral politieke kader van Harincks bijdrage wordt verder ingevuld door een brede schets van de hand van Boudien de Vries, waarin zij met name ingaat op de verenigingen die in de periode 1830-1870 ontstonden. Mede dankzij de sinds 1848 geboden vrijheid groeit het aantal verenigingen, zodat gesproken kan worden van ‘het gouden tijdperk der gezelligheid’. De participatie van andere sociale groepen dan de deftige burgerij, die zich al eerder had verenigd in allerlei maatschappijen en genootschappen, neemt toe. Bovendien gaat zich in de loop van de genoemde jaren bij enkele typen verenigingen reeds een confessioneel bepaalde scheidslijn aftekenen. Na 1870 versnelt dit proces en raken steeds meer verenigingen verzuild. Aan het einde van haar bijdrage somt de auteur een aantal vragen op die eerst beantwoord zullen moeten worden alvorens het beeld van de verenigingsgeschiedenis voltooid kan worden.

Dat verder onderzoek inderdaad interessant materiaal kan opleveren, dat niet alleen voor de verenigingsgeschiedenis, maar ook voor de geschiedschrijving van het Réveil van belang is, blijkt allereerst uit de bijdrage van Annemieke Kolle. Dat de in 1823 verschenen *Bezwaren tegen de geest der eeuw* van I. da Costa (‘de geboortekreet van het Réveil’) onder meer een tirade tegen de toenmalige ‘philanthropische’ genootschappen bevatten, was bij ingewijden bekend. Evenals die van het Réveil, was ook de geschiedenis van bedoelde organisaties al afzonderlijk beschreven. Kolle laat nu zien dat en hoe die algemeen-christelijke (in de praktijk: algemeen-protestantse) genootschappen in de eerste helft negentiende eeuw zowel plaatselijk als landelijk op diverse gebieden nauw samenwerkten en hun beleid onderling afstemden.